

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Яковюк Іван Васильович

УДК 340.0

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
І ШЛЯХИ ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ

Спеціальність: 12.00.01. – теорія та історія держави

І права; історія політичних
та правових вчень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків - 2000

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії держави і права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник - кандидат юридичних наук, доцент
ТКАЧЕНКО Володимир Данилович, завідувач
кафедри теорії держави і права Національної
юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Офіційні опоненти: академік Академії правових наук України,
доктор юридичних наук, професор
КОПЄЙЧИКОВ Володимир Володимирович,
професор кафедри теорії держави і права
Національної академії внутрішніх справ України;

доктор юридичних наук
ЗАЄЦЬ Анатолій Павлович, перший заступник
Керівника Науково-експертного управління
Секретаріату Верховної Ради України

Провідна установа – відділ теорії держави і права Інституту держави
і права імені В.М. Корецького НАН України

Захист відбудеться " 26 " травня 2000 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77)

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

Автореферат розісланий "22" квітня 2000 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Гончаренко В.Д.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В умовах сьогодення особливої актуальності набуває дослідження умов і тенденцій розвитку державності в Україні, як складовій частині європейського співтовариства, і особливо розвитку теоретичної концепції демократичної, соціальної правової державності. Необхідно узагальнити і перевірити можливості використання в Україні кращих результатів, які були отримані теорією і перевірені практикою в процесі визначення змісту і методів діяльності держави, її оптимальної форми в різних країнах.

Особливий інтерес для науковців в цій концепції становить така її складова, як соціальна держава. Вона не може бути віднесена до числа аксіоматичних і незаперечних характеристик державності. Одна з важливих перешкод цьому - невизначеність поняття "соціальна держава". Хоча як фундаментальний принцип конституційного ладу вона закріплена більше ніж в 10 конституціях країн Європи, серед науковців досі існують розбіжності в питаннях визначення її змісту, притаманних їй принципів і виконуваних функцій, співвідношення з традиційними конституційними засадами.

Актуальність дослідження соціальної держави для вітчизняної науки впливає як із конституційного закріплення за Україною означеного статусу, так і з таких обставин. По-перше, на відміну від "правової" поняття "соціальної держави" не розглядалося радянською юридичною наукою навіть з позиції його критики. Це обумовлює його новизну, проблематичність і нерозробленість. По-друге, очевидним є те, що західно-європейська модель державності не може автоматично втілюватись в Україні, не зазнавши попереднього критичного аналізу. Необхідність його проведення пов'язана як з відсутністю загальних для постсоціалістичних і західних країн умов і закономірностей становлення соціальної держави, так і з тією кризою, якої ця державність сьогодні в цих країнах зазнає. Все це є підставою для визнання існування двох різновидів моделі соціальної держави, що надає актуальності проблемі розробки вітчизняної концепції "соціальної держави".

Формування означеної концепції неможливо здійснити, не усвідомивши попередньо сутності її найбільш важливих і принципових положень і інститутів. Так, наприклад, зміст поняття "соціальна держава" неможливо визначити, не встановивши притаманних їй принципів і виконуваних функцій. Окреслення особливостей розвитку соціальної держави в Україні повинно мати своєю передумовою встановлення на прикладі її західної моделі закономірностей її формування. Правова конкретизація положення про соціальну державу може бути здійснена після того, як буде визначена позиція науковців щодо перспектив розвитку соціального права в Україні і завершення процесу систематизації соціального законодавства (прийняття Соціального кодексу). Надзвичайною актуальністю відзначається проблема урахування в процесі завершення судової реформи можливості започаткування в Україні спеціалізованих соціального і трудового судів як ключових інститутів соціальної держави.

В цілому проблема соціальної держави ще недостатньо досліджена, особливо у визначенні її правової природи, співвідношення з традиційними засадами державного ладу, шляхів її втілення в життя України.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація виконана відповідно до комплексної цільової програми "Розвиток демократичних процесів у правовій державі" (номер державної реєстрації 0186.0.070866).

Об'єктом дослідження є загальні закономірності становлення і функціонування соціальної держави.

Предметом дослідження є поняття "соціальна держава", становлення її теоретичної конструкції, місце в політичній системі суспільства, порядок функціонування.

Метою дослідження є забезпечення внеску у вдосконалення теоретичних і конституційно-правових основ соціальної держави, сприяння вирішенню деяких спірних теоретичних питань, пошук оптимальних шляхів її розбудови в Україні.

Завдання дослідження полягають у тому, щоб на основі аналізу наукових джерел, узагальнення нормативно-правового матеріалу і практики:

- здійснити аналіз теоретико-методологічних передумов розбудови соціальної держави;
- провести відмежування соціальної держави як від поліцейської, ліберальної (мінімальної) держав, так і від держави добробуту, що взята у вузькому значенні цього поняття;
- розкрити зміст теоретичної конструкції соціальної держави, дати аналіз притаманних їй принципів;
- визначити і обґрунтувати місце соціальної держави серед основних засад державного ладу;
- проаналізувати зв'язок між процесами формування концепції прав і свобод людини і становлення теорії соціальної держави;
- розкрити притаманні соціальній державі функції і дати їх аналіз;
- обґрунтувати необхідність розвитку самостійної галузі права - соціального права і відповідної йому галузі законодавства - соціального законодавства.

Завданням дисертаційного дослідження також є спроба визначення і обґрунтування відповідних науково-теоретичних і практичних пропозицій і рекомендацій щодо реалізації конституційної норми, яка закріплює соціальний характер Української держави.

Методологія дисертаційного дослідження. В основу методології дослідження покладений комплексний підхід до аналізу місця, ролі і функціонування соціальної держави. Для дослідження використовувався діалектичний метод і сучасні наукові підходи – функціональний, розкриття багатоаспектності і багатоваріантності предметів дослідження, традиційні для юриспруденції методи – логічний, історико-порівняльний, соціологічний та інші.

Дисертант прагнув вести дослідження через розгляд проблемних питань в світлі нового політико-правового мислення, орієнтуючись на загальнолюдські цінності.

Нормативну базу дослідження складають Конституція України, політико-правові документи, законодавчі акти України, конституції та інші нормативно-правові акти зарубіжних країн, міжнародно-правові документи.

Дисертант спирався на результати теоретичних досліджень представників вітчизняної і зарубіжної наукової думки, роботи вчених, які працюють у галузі теорії та історії держави і права, конституційного права, соціального і трудового права, історії України, політології, філософії та інших наук.

Важливе місце в дисертаційному дослідженні посідають положення, які розробили в своїх працях видатні мислителі і науковці минулого: Арістотель, І.Бентам, К.Гельвецій, І.Кант, Гегель, Ад.Пренс, Г.Хеллер, Б.А.Кистяківський, С.А.Котляревський, П.І.Новгородцев, М.Палієнко, Ф.Тарановський, Г.Ф.Шершеневич та інші зарубіжні і вітчизняні науковці. Дисертант використовує роботи сучасних науковців: М.Арагона, В.Д.Баб-кіна, К.Біденкофа, К.Гаджиева, Р.Дарендорфа, А.П.Зайця, М.Кобця, В.В.Копейчикова, М.І.Козюбри, О.Лукашевої, О.В.Петришина, Ю.Пиво-варова, В.Ф.Погорілко, П.М.Рабіновича, Є.Танчева, В.Д.Ткаченка, Ю.М.Тодици, Ф.Фабрициуса, К.Хессе, Х.Цахера, М.В.Цвіка, В.А.Чет-верніна, Ю.С.Шемшученка, О.Шлехта та ін. В дисертації використовувались роботи і інших вітчизняних і зарубіжних науковців, в яких досліджувались проблеми, що відносяться до теми дослідження.

Наукова новизна дослідження – дисертація є першим у незалежній Україні комплексним монографічним дослідженням сутності, місця і ролі соціальної держави в теорії і практиці державотворення, шляхів її розбудови в Україні. Особливість роботи полягає у розгляді питання становлення і функціонування соціальної держави у порівнянні з конституційними засадами державності країн Заходу. Цей підхід логічно привів до висновків

про можливість використання певною мірою передового досвіду цих країн, на базі чого було сформульовано ряд пропозицій і рекомендацій з реалізації концепції "соціальної держави" в Україні.

У дисертаційному дослідженні знайшли відображення такі основні положення, які виносяться на захист:

- вперше докладно досліджуються історико-теоретичні передумови становлення теорії соціальної держави. Проводиться порівняння принципово різного розуміння загального блага цією теорією у порівнянні з теоріями поліцейської і ліберальної правової держави;
- вперше аналізується зв'язок між становленням теорії соціальної держави і формуванням західними церквами власних соціальних доктрин;
- акцентується увага на існуванні концепції "культурної держави", як проміжного етапу в процесі переходу від мінімальної до соціальної держави;
- уточнюється і розвивається підхід до визначення сутності соціальної держави як держави перехідного типу;
- доводиться необґрунтованість протиставлення соціальної держави і громадянського суспільства. Соціальна держава розглядається як продукт останнього;
- обґрунтовується доцільність розгляду соціальної держави як елементу описативної концепції демократичної, соціальної правової держави;
- робиться наголос на необхідності розгляду соціальної держави у єдності з правовою державою, обґрунтовується неможливість дослідження соціальної державності без встановлення її зв'язку з правовою державою;
- здійснюється науковий аналіз принципів соціальної держави, причому вперше робиться спроба їх системного розгляду;
- досліджуються особливості функціонування соціальної держави;
- уточнюється питання щодо правової природи соціально-економічних прав та їх місця в соціальній державі. Висунуто і обґрунтовано тезу про те, що зміст соціальної держави як принципу конституційного ладу не вичерпується соціально-економічними правами людини;
- здійснюється конкретизація змісту поняття "соціальний захист", яке розглядається у взаємозв'язку з поняттями "соціальне забезпечення" і "соціальне страхування";
- обґрунтовується необхідність становлення самостійної галузі права – соціального права, яке має власний предмет і метод, принципи і прийоми правового регулювання;
- вносяться пропозиції щодо завершення процесу формування соціального законодавства, здійснення кодифікації правових актів (прийняття Соціального кодексу), що регулюють відносини в соціальній сфері;
- удосконалюється підхід щодо бачення конституційної моделі соціальної держави в Україні. Пропонуються шляхи втілення в життя конституційної норми про соціальну державу.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки і рекомендації мають безпосереднє відношення до реальної політики України. Вони можуть бути використані для обґрунтування: необхідності внесення змін до Конституції України (статті 1, 46, 157); становлення соціального права і формування соціального законодавства; започаткування соціального і трудового судів.

Матеріали дослідження можуть використовуватися як у науково-дослідній роботі, так і в практичній діяльності народних депутатів, представників інших гілок влади, оскільки вони поглиблюють знання про одну з важливих конституційних характеристик держави, що розбудовується в Україні, сприяють застосуванню цих знань на практиці, пропонують напрямки розвитку соціального законодавства в Україні.

Теоретичні положення дисертації можуть відіграти позитивну роль у навчальному процесі при викладанні курсів "Загальна теорія держави і права", "Історія вчень про державу і право", "Конституційне право".

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого у 1997, 1998, 1999 рр., на науково-практичній конференції у Харківській філії Української академії державного управління при Президентові України у 1997 р., на наукових конференціях молодих вчених та аспірантів у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого у 1998, 1999 рр., на Дев'ятих Харківських політологічних читаннях у 1999 р.

Окремі аспекти дослідження використовувалися автором у процесі викладання навчального курсу "Загальна теорія держави і права".

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки, що були сформульовані в роботі, знайшли своє відображення в семи наукових статтях і трьох тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура і обсяг. Структура дисертації обумовлена завданнями і логікою дослідження. Дисертація складається із вступу, двох розділів, які включають шість підрозділів, висновків та списку використаної літератури (230 найменувань). Обсяг дисертації 178 сторінок.

ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначається мета роботи, її структура, характеризується методологія дослідження, теоретична база, науково-практичне значення, формулюються основні положення, які виносяться на захист, обґрунтовується наукова новизна, теоретичне і практичне значення одержаних результатів.

Розділ 1 "Загальне вчення про соціальну державу" присвячений дослідженню питання виникнення та розвитку концепції "соціальної держави"; визначенню її поняття і загальної характеристики, співвідношення з громадянським суспільством і традиційними засадами конституційного ладу. Вчення про соціальну державу автор розглядає як загальнотеоретичну передумову дослідження правової природи соціальної держави, процесу її функціонування, перспектив розвитку.

У підрозділі 1.1. " Виникнення та розвиток концепція соціальної держави " дисертант акцентує увагу на багатогранності сутності держави. Споконвічне виконання державою функції здійснення загальних справ надає підстав для визнання властивої для неї соціальної діяльності одним з неодмінних аспектів її сутності. Це означає, що окрім традиційного розрізнення за формами, держави відрізняються одна від одної ще й характером, обсягом та змістом виконуваної ними соціальної функції і засобами її реалізації. За цим критерієм заведено розрізняти: поліцейську, ліберальну і соціальну держави.

Стрижнем дослідження є розгляд формування концепції "соціальної держави" як якісно нового етапу у процесі розвитку і вдосконалення вчення про правову державу. Розпочавши з демократизації політичної сфери, громадянське суспільство з часом закономірно приходять до аналогічних процесів в економічній і соціальній сферах. Як наслідок, протягом двохсотлітньої історії розвитку теорії правової держави простежується еволюція поглядів на співвідношення держави і особистості з точки зору виконання державою соціальних обов'язків перед особистістю і суспільством - від їх повного заперечення ліберальною державою і до їх конституційного визнання соціальною державою.

Теоретична конструкція соціальної держави складається поступово, відповідно до усвідомлення громадянським суспільством об'єктивної потреби в зміні сутності держави. Цей процес супроводжується теоретичними пошуками за участю трьох соціально-політичних сил: соціал-демократичного руху, лібералізму і християнства. Дослідженням впливу соціальної доктрини західних церков на процес становлення соціальної дер-

жави заповнюється та прогалина, яка існує у науковій літературі з цього питання. Зазначається, що хоча теорію соціальної держави не можна ототожнювати із соціальною доктриною церков, викривленням об'єктивної істини було б замовчування того значного впливу, якого зазнала теорія соціальної держави в процесі свого розвитку з боку церкви.

Концепція соціальної держави виникає як підсумок зусиль громадянського суспільства. Вона реалізується тоді, коли досягає "критичної маси", яка виявляється здатною перевлаштувати людське буття. З огляду на це розробка концепції "культурної держави" розглядається як передумова формування концепції "соціальної держави".

У роботі аналізується спірне питання про час і місце започаткування теорії і практики соціальної держави. Дисертантом заперечується поширена у літературі думка про заснування цієї держави Великобританією або Францією у 40-х рр. ХХ ст. Відмічається, що у Великобританії після доповіді лорда Беверіджа у 1942 р. відбувається лише політичне визнання формули "державна добробуту". Розробником власне концепції "соціальної держави" не може вважатися і П'єр Лярок, який в 1945 р. на основі ідеї суспільства добробуту розробив проект модернізації державності Франції.

Формування концепції "соціальної держави" починається з ХІХ ст. Автор пропонує періодизацію процесу розвитку концепції, що налічує п'ять етапів. 1. Етап передісторії становлення соціальної держави (1800 – 1880 рр.) знаменний ухваленням політичних рішень, які відкрили шлях до її започаткування. 2. Початок її розбудови (1880 – 1914 рр.) характеризується виокремленням у межах внутрішньої політики її самостійного компонента – соціальної політики. Започатковується процес формування соціального законодавства. 3. Етап розширення соціальної діяльності держави (1918 – 1960 рр.) ознаменувався заснуванням двох традицій щодо започаткування конституційної моделі соціальної держави: як збірного поняття і як фундаментального принципу конституційного ладу. 4. Етап прискорення темпів її розвитку (1960 – 1975 рр.) супроводжувався процесом формування соціального права і прийняттям значної кількості міжнародно-правових документів, що регулюють відносини у соціальній сфері, визначенням мінімальних соціальних стандартів. 5. На етапі уповільнення темпів розвитку соціальної держави (починаючи з 1975 р.) відбувається її адаптація до нових умов, переглядаються мінімальні соціальні стандарти в напрямку їх підвищення.

У роботі констатується, що повномасштабна реалізація положень концепції припадає на другу половину ХХ ст. Це обумовлено об'єктивними і суб'єктивними чинниками. До перших належать передумови довго-строкowego (науково-технічна революція, глобалізація економічних процесів) і короткострокового характеру (економічна криза 30-х рр., Друга світова війна, повоєнна інфляція). Як суб'єктивний фактор розглядається виникнення СРСР.

Обґрунтовується припущення про те, що громадянське суспільство країн Заходу поступово, шляхом проведення низки реформ, неодмінно підійшло б до наповнення правової державності соціально змістовними положеннями, оскільки рух у цьому напрямку відповідає загальній тенденції еволюції суспільства. Висловлюється думка, що ідеологічний тиск з боку СРСР доцільно розглядати як один з багатьох каталізаторів цього процесу.

У підрозділі 1.2. "Розвиток концепції прав людини як передумова формування соціальної держави" становлення концепцій прав людини і соціальної держави розглядається як два взаємообумовлених процеси. Формуванню соціальної правової держави історично і логічно передувало визнання концепції прав і свобод людини. Остання є системою уявлень про реальний і ідеальний устрій суспільства крізь призму означення місця людини в ньому. Вважається, що країни Заходу пройшли два цикли суттєвого реформування суспільних відносин і перебувають на початку третього. Основні його напрями пов'язані із заснуванням на принципі формальної рівності системи основних прав людини і правової держави; закріпленням соціально-економічних прав, проголошенням соціальної

справедливості і соціальної держави. Констатується, що кожний наступний етап у цій сфері успадковує цінності попереднього, збагачує їх і адаптує до вимог сучасного стану суспільства.

Дисертантом обгрунтовується думка про те, що започаткування соціальної держави і соціально-економічних прав людини відбувається в період функціонування ліберальної держави. Саме ліберальною державою започатковується традиція закріплення в конституціях не суб'єктивних соціально-економічних прав людини, а програмних завдань держави, якими вона зобов'язує себе до соціально орієнтованої діяльності. Викладення конкретних прав цієї категорії переноситься на рівень поточного законодавства.

У роботі прослідковується тенденція розвитку громадянського суспільства в напрямку визнання прав і свобод людини в усіх сферах суспільного життя і поступового усвідомлення державою своєї службової ролі щодо забезпечення інтересів особистості і суспільства. Підкреслюється, що ця тенденція проявила себе ще до перших соціалістичних революцій і має природний, а відтак, закономірний характер.

У роботі визнаються досягнення колишнього СРСР у соціальній сфері, його вплив на визнання людством прав другого покоління. Разом з тим привертається увага до того факту, що спочатку в СРСР теорія і практика додержувалися традиційного підходу до викладення соціально-економічних прав. Ця традиція була порушена в Конституції СРСР 1936 р., коли означені права були вперше зафіксовані як суб'єктивні, а їх забезпечення було покладено безпосередньо на державу. Підкреслюється, що неодмінною передумовою цього кроку слід визнати тоталітаризм, коли держава стала монополічним власником і роботодавцем.

Заперечується теза щодо протиставлення прав першого і другого покоління. Завдяки інтегруючій функції права людини на життя і принципу людської гідності всі категорії прав перебувають у єдності, вони взаємопов'язані і взаємообумовлені. Принцип людської гідності створює своєрідне ядро незмінних прав людини, навколо якого формуються похідні від нього категорії прав. Ці права, зокрема соціально-економічні, тісно пов'язані з цим принципом: кожна категорія прав конкретизує певний аспект його змісту, сприяє його захисту. Зворотний зв'язок полягає в тому, що саме завдяки непорушності гідності людини визнаються недоторканими і невідчужуваними її права.

У підрозділі 1.3. "Поняття соціальної держави як продукту громадянського суспільства" визначається зміст поняття "соціальна держава"; аналізуються притаманні їй принципи.

В дисертації привертається увага до проблеми тлумачення поняття "соціальна держава". З'ясування його змісту дисертант здійснює шляхом дослідження слова "соціальний", розмежування етимологічно близьких термінів "соціальний" і "соціалістичний". Далі увага акцентується на факті конкуренції між термінами "соціальна держава" і "держава добробуту" за право виступати узагальнюючим поняттям. Дослідивши і порівнявши між собою зміст цих термінів, автор робить висновок про необхідність розглядати соціальну державу специфічною моделлю держави добробуту як узагальнюючого поняття. Головним критерієм, який дозволяє однозначно закріпити за певною країною статус соціальної, слід визнати спосіб набуття нею визначеності в означеній якості. У країнах Європи соціальна держава традиційно закріплюється у вигляді конституційного принципу.

Становлення соціальної держави обумовлене специфікою лібералізму континентальної Європи і вимогами часу її започаткування. Урахування цих обставин дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, соціальна держава розглядається як закономірний продукт процесу еволюції громадянського суспільства в напрямку до громадянського суспільства соціальної демократії. По-друге, соціальна держава виникає внаслідок зміни підвалин ліберальної держави, що передбачає поєднання тотожності (в політичній і правовій сферах) і відмінності (в соціальній і економічній). По-третє, соціальна держава проекту-

ється і реалізується як конституційний принцип, що входить до складу дескриптивної концепції "демократичної, соціальної правової держави", в якій він узгоджується з традиційними конституційними засадами.

Дисертант розглядає співвідношення соціальної держави з феноменами демократизму, правової держави, республіки, федералізму. Зауважується, що напруга між ними існує. Однак громадянське суспільство, яке визначає темпи, форми і методи змін у державі, вимагає досягнення узгодження між ними, їх взаємодії. Поєднання цих конституційних засад знаменує собою формування держави перехідного типу, політика, правопорядок і управління якої формується державним ладом з певними цілями і засобами втручання, що окреслені в конституції. Вживання поняття "соціальна держава" з іншими характеристиками підкреслює функціональну єдність формальних і матеріальних елементів, що стосуються принципів організації і діяльності держави.

Це є підставою для визнання особливого характеру відносин між правовою і соціальною державами. Остання є якісною характеристикою правової. Звертається увага на існування двох історичних традицій щодо надання визначеності соціальній державі. Перша започаткована Веймарською конституцією. Соціальна держава в ній закріплювалася як збірне поняття (сукупність закріплених конституцією соціально-економічних прав людини і відповідних їм обов'язків держави). Суди не визнали юридичної сили за принципом соціальної держави, що був поданий у такому вигляді, оскільки його наявність тут лише припускається, а не впливає без сумніву із інших правових приписів. Інша традиція втілена у повоєнних конституціях Франції і ФРН. В них країна прямо визнається соціальною. Це дозволяє стверджувати, що конституційному ладу країни притаманний принцип соціальної держави, який має вищу імперативну силу і є загальнозначущим.

Дисертант обґрунтовує висновок про те, що правовою соціальною державою можна визнавати і тоді, коли цей термін вживається без будь-якого посилання на правову. Аналіз текстів конституцій дозволяє стверджувати, що принцип правової держави в них ніби "розчинений" у відповідних конституційних нормах і може бути реконструйований за їх допомогою.

Не претендуючи на розгорнуте визначення, автор пропонує розглядати соціальну державу як державу, що визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які перебувають у важкій життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості і своє призначення вбачає у забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві.

У дослідженні важливе місце відведено визначенню принципів, які визначають діяльність правової держави в соціальній сфері. Автор аналізує шість принципів: людської гідності, соціальної справедливості, автономії суспільних відносин і процесів, субсидіарності, соціальних зобов'язань, соціального партнерства або солідарності.

Поряд з принципом людської гідності провідними визнаються вимоги щодо автономії суспільних відносин і процесів, а також субсидіарності. Принцип автономії суспільних відносин і процесів тісно пов'язаний з вимогами особистої свободи і відповідальності, що становлять основу правосуб'єктності особи, яка повинна звільнитися від соціальної опіки держави, позбутися статусу об'єкта і стати суб'єктом приватноправових відносин, який сам забезпечує гідний рівень свого і своєї сім'ї життя, в тому числі і шляхом страхування від можливих соціальних ризиків. Дія цього принципу неодмінно має доповнюватися реалізацією принципу субсидіарності, який передбачає, що втручання держави виправдане лише в тих сферах суспільного життя і в тих межах, які не можуть бути вирішені індивідом і громадянським суспільством самостійно. В роботі зазначається, що принципи соціальної держави відзначаються значною взаємопов'язаністю і взаємообумовленістю. Процес їх конкретизації триває, а тому їх автономний розгляд до певної міри слід визнати умовним.

У другому розділі "Сучасний стан і перспективи розробки теорії соціальної держави" досліджуються проблеми функціонування соціальної держави; аналізується процес становлення соціального права і законодавства, аналізуються проблеми формування вітчизняної моделі соціальної держави і розглядаються шляхи її втілення у життя.

У підрозділі 2.1. "Функції соціальної держави" зазначається, що головним завданням соціальної держави є сприяння функціонуванню громадянського суспільства. Це завдання диференціюється на більш дрібні і конкретні, в яких концентрується і відбивається вплив економіки і політики на розвиток функцій держави. Автор аналізує чотири основні функції соціальної держави – забезпечення, охорони і захисту соціально-економічних прав людини; соціального захисту; соціального вирівнювання і екологічну функцію.

Особливого значення надається функції забезпечення, охорони і захисту прав і свобод людини, зокрема соціально-економічних, оскільки вони містять у собі певну модель соціального порядку. Підкреслюється, що право на працю, на соціальний захист та інші соціально-економічні права не є такими, що здійснюють безпосередній юридичний вплив, постійно і однаково діють та охороняються. Насправді це певні соціальні стандарти, намір реалізувати які декларує держава. З метою їх реалізації вона здійснює їх переклад на рівень конкретних громадянських прав і обов'язків з подальшим закріпленням у відповідних нормативно-правових актах.

Соціально-економічні права потребують не тільки законодавчого закріплення і забезпечення, але й охорони і захисту. В цьому зв'язку дисертант підкреслює, що важливою ознакою соціальної держави є трудові і соціальні суди, які розглядають конфлікти у відповідних сферах. Їх діяльність побудована на принципі трипартизму і спрямована на захист означених прав, на досягнення примирення сторін на основі консенсусу, забезпечення соціального миру в суспільстві.

Розгляд функції здійснення соціального захисту автор починає з дослідження змісту категорії "соціальний захист". Останній трактується як система гарантій, які забезпечують кожній людині реалізацію соціально-економічних прав. На сьогодні "соціальний захист" розглядають в аспекті процесу переростання систем соціального страхування у системи соціального забезпечення і далі – в їх трансформацію в універсальні системи соціального захисту. Цей підхід відображено і в Конституції (ст. 46) та законах України.

Дисертант звертає увагу на те, що перехід від поняття "соціальний ризик" до поняття "важка життєва ситуація" став підставою для визнання "універсальності" і "рівномірності" поширення соціальних гарантій і благ в якості ключових принципів соціального захисту. Звертається увага на невідповідність формулювання ст. 46 Конституції України (в частині визнання права на соціальний захист виключно за громадянами) ст. 3, а також ряду міжнародно-правових документів з цього питання і ставиться питання про можливість внесення відповідних змін до її тексту.

За інституціональним статусом автор розрізняє державний, суспільний і змішаний типи соціального захисту, диференціює його за видами на: економічний, правовий, екологічний, медичний тощо. За показником витрат на соціальну політику і питомою вагою держави в національній системі соціального захисту дисертант розрізняє три моделі соціального захисту: "інституціонально-розподільчу", "маргінальну" і "проміжну". Питання ідентифікації вітчизняної моделі соціальної політики автор вирішує так: в Україні реалізується "перехідна" модель. В ній є елементи соціалістичного універсально-перерозподільчого підходу, але й з'являються і елементи маргінальної моделі. Залежно від ситуації передбачається її трансформація або в "проміжну", або в "маргінальну" моделі.

Похідною від розглянутих визнається функція соціального вирівнювання – справедливого перерозподілу прибутків. Разом з тим вона розглядається як обов'язкова пере-

думова здійснення усіх інших функцій, оскільки саме завдяки її реалізації створюється матеріальна база для діяльності соціальної держави.

Реалізація екологічної функції не належить до традиційних напрямків діяльності держави. В роботі досліджується проблема узгодження в соціальній державі екологічної діяльності і вимог ринкової економіки. Констатується досягнення згоди лише в питанні обов'язкового визнання всіма країнами мінімальних соціальних і екологічних стандартів з метою недопущення конкурентних переваг за рахунок здоров'я громадян. Пропонується розглядати використання державою ринкових принципів при організації охорони довкілля (сертифікація і ліцензування екологічно шкідливої діяльності) як один з можливих шляхів вирішення екологічних проблем.

Аналіз цих функцій, динаміки зростання їх питомої ваги в системі функцій держави дозволяє констатувати існування тенденції зростання соціальної складової діяльності держави, що обумовлює зміни в її сутності.

У підрозділі 2.2. "Формування соціального законодавства і права" відмічається, що як мета діяльності держави, так і сама ця діяльність (соціальна політика) мають визначатися правовими рішеннями законодавців.

На прикладі Великобританії і Німеччини простежується історія розвитку соціального законодавства, формування його інститутів і принципів з початку XIX ст. Підкреслюється, що після Другої світової війни на Заході складаються сприятливі умови для формування на основі норм, які виокремлюються з трудового, адміністративного, фінансового, цивільного права, соціального права як самостійної галузі.

Соціальне право визначається як система правових норм, за допомогою яких здійснюється правове регулювання соціального захисту. Воно є самостійною галуззю, з притаманним їй предметом і методом правового регулювання. На сьогодні предмет соціального права охоплює: питання пов'язані з соціальним захистом; питання правового регулювання порядку формування і діяльності органів і установ соціального захисту; питання правового регулювання окремих моментів "промислових відносин".

Зазначається, що соціальне право належить до специфічних галузей, у яких метод правового регулювання модифікований і пристосований до особливої сфери суспільного життя. Найбільш характерними прийомами регулювання соціальних відносин є: поєднання централізованого і локального регулювання; договірної і законодавчого характеру встановлення прав і обов'язків суб'єктів; судовий порядок застосування санкцій і охорони прав; надання матеріального забезпечення або безкоштовно, або безеквівалентно, але нормовано, з урахуванням трудового (страхового) стажу, або оплатно-нееквівалентно.

В роботі відзначається, що соціальному праву притаманно виконання як загально-соціальних, так і власне юридичних функцій. Автор аналізує і в цілому позитивно ставиться до пропозиції ряду російських вчених щодо можливості включення до останньої групи функції "відтворення даної соціальної системи", оскільки в соціальному праві конкретизується соціальна державність. Воно утворює ту ланку, завдяки якій досягається узгодження і взаємодія між правовою і соціальною державністю, між соціальною державою і ринковою економікою.

Дисертант аналізує досвід країн Заходу з кодифікації соціального законодавства на національному і загальноєвропейському рівні. Відмічається, що для України нагальною є потреба проведення наукового обговорення проблеми щодо прийнятності для нас західного досвіду з цього питання. Автор вважає, що кодифікація українського соціального законодавства, яка супроводжуватиметься оновленням і приведенням його норм відповідно до стандартів європейського соціального права, сприятиме не лише розвитку вітчизняної моделі соціальної держави, але й інтеграції України до Європи.

У підрозділі 2.3. "Розбудова соціальної держави в Україні: сучасний стан і перспективи" відзначається, що теорія соціальної держави в радянській юридичній науці не

розроблялася. Однак підкреслюється, що ця теорія спирається на певні історичні традиції, які започатковувалися в період УНР.

У роботі досліджується процес формування української концепції соціальної держави. На підставі власного дослідження і аналізу праць В.В.Копейчикова, М.І.Козюбри, П.М.Рабіновича дисертант робить ряд висновків щодо її особливостей. Зокрема відзначається, що українська модель соціальної держави в цілому відповідає загальноєвропейській традиції. Однак існує потреба в уточненні співвідношення соціальної і правової державності. Цьому сприяло б вилучення розділового знаку "кома" із тексту Преамбули і статті 1 Конституції України.

Підкреслюється, що специфіка розбудови соціальної держави в пост-соціалістичних країнах (соціальна характеристика держави доповнюється демократичним і правовим аспектом, а не навпаки як заведено) дає підстави для виділення цих моделей в окремий різновид держави соціально-демократичної орієнтації, яка має перехідний характер. Це обумовлює нетрадиційний характер її розбудови.

Відзначається, що проголошення України соціальною державою створило лише правові передумови для її становлення і подальшого розвитку. Наступним кроком в цьому напрямку має стати формування соціального права, в якому соціальна держава отримує розгорнуту правову конкретизацію, і відповідного йому законодавства. В роботі ставиться питання про перспективи реформування судової системи, маючи на увазі започаткування спеціалізованих соціального і трудового судів.

Важливою гарантією функціонування соціальної держави дисертант вважає непорушність демократичного, соціального правового статусу України як фундаментальну конституційну засаду її державного ладу. З метою її забезпечення пропонується розглянути можливість внесення відповідних змін до ст. 157 Конституції України.

У висновках узагальнюються основні результати дослідження. Ви-никнення соціальної держави розглядається як наслідок процесу переходу буржуазного громадянського суспільства до громадянського правового суспільства соціальної демократії. Формування теорії соціальної держави є результатом досягнутого суспільством консенсусу з визначення напрямку його розвитку і місця в цьому процесі держави. Соціальна держава розглядається як модель держави добробуту, специфіка якої полягає в її закріпленні як конституційного принципу. Вона є елементом дескриптивної концепції, внаслідок чого вона функціонує в рамках, визначених демократичною, правовою державністю. Виділяють два різновиди соціальної держави: держави соціально орієнтованого капіталізму і постсоціалістичні країни, що стали на шлях демократичних перетворень. Україна належить до другого різновиду, що обумовлює специфіку її розбудови. З метою її удосконалення її моделі пропонується розглянути можливість внесення змін до статей 1, 46, 157 Конституції. Соціальна держава отримує свою розгорнуту конкретизацію в соціальному праві, яке в країнах Європи виділилося в самостійну галузь. Розглядається можливість його становлення в Україні, а також перспективи завершення систематизації відповідного цьому праву соціального законодавства шляхом його кодифікації (прийняття Соціального кодексу). Важливим чинником ефективного функціонування соціальної держави визнаються соціальні і трудові суди, започаткування яких доцільно провести під час судової реформи в Україні.

За темою дисертації опубліковані такі роботи:

1. Яковюк І.В. Про обсяг поняття "соціальна держава" (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України) // Право України.- 1998. - №11. – С.26-28 (0,35 друк. арк.).
2. Яковюк І.В. Розвиток концепції соціально-економічних прав як передумова формування соціальної держави // Проблеми законності. Вип. 35: Респ. міжвідом. наук. зб./ Відп. ред. В.Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 1998. – С. 22-27 (0,35 друк. арк.).

3. Яковюк І.В. Соціальна держава крізь призму Конституції України 1996 р. // Проблеми законності. Вип. 37: Респ. міжвідом. зб. / Відп. ред. В.Я.Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 1999. – С.13-18 (0,34 друк. арк.).
4. Яковюк І.В. Співвідношення принципів соціальної держави і феде-ралізму // Проблеми законності. Вип. 39: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я.Тацій. - Харків: Нац. юрид. акад. України, 1999. – С.3-8 (0,37 друк. арк.).
5. Яковюк І.В. Украинский конституционализм и социальное государство: истоки и перспективы развития // Проблеми законності. Вип. 34: Респ. міжвідом. зб. / Відп.ред. В.Я. Тацій. - Харків: Нац. юрид. акад. України, 1998. – С.44-49 (0,3 друк. арк.).
6. Яковюк І.В. Конституційні основи соціальної держави // Конституційні засади державотворення в Україні: Наук. зб. / Ред. кол., Г.І. Мостовий (кер.). - Харків: Укр. акад. держ. управ. при Президентові України (Харк. філіал), 1999. – С.74-78 (0,35 друк. арк.).
7. Ткаченко В.Д., Яковюк І.В. Формування соціального права як фактор становлення соціальної держави Україна // Соціально-політичний механізм правотворчості: Зб. наук. статей.: Дев'яті Харків. політолог. чит. - Харків, Харк. асоціація політологів, 1999. – С. 59-60 (0,3 друк. арк.).
8. Яковюк І.В. Права людини і становлення соціальної держави // Права людини в умовах реформування правової системи України (До 50-ї річниці Загальної декларації прав людини): Тези доп. та наук. повідом. наук. конф. молодих вчених та аспірантів / За ред. М.І. Панова. - Харків: Нац. юрид. акад. України, 1998.- С.11-13 (0,15 друк. арк.).
9. Яковюк І.В. Проблемні питання формування соціальної держави в Україні // Становлення правової системи демократичної України та юридична наука: Короткі тези доп. та наук. повідом. наук. конф. молодих вчених та аспірантів / За ред. М.І. Панова. - Харків: Нац. юрид. акад. України, 1998.- С.3-4 (0,1 друк. арк.)
10. Яковюк І.В. Вимоги законності (до постановки питання) // Актуальні проблеми правознавства України: Тези доп. та наук. повідом. студ. наук. конф. / За заг. ред. М.І. Панова. - Харків: Нац. юрид. акад. України, 1996.- С.16-17 (0,1 друк. арк.).

АНОТАЦІЇ

Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків, 2000.

Дисертацію присвячено дослідженню проблем визначення змісту і сутності соціальної держави, притаманних їй принципів і виконуваних функцій. Аналізується її місце і співвідношення з традиційними засадами державного ладу. Обґрунтовується необхідність становлення соціального права. Зроблено комплексний аналіз моделей соціальної держави, визначені особливості її формування в Україні, накреслені шляхи розбудови. У дисертації сформульовані концептуальні положення, обґрунтовані нові пропозиції і висновки щодо досліджуваних питань.

Ключові слова: соціальна держава, соціально-економічні права, соціальне право, соціальне законодавство, соціальний захист.

Яковюк І.В. Социальное государство: вопросы теории и пути его становления. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого, Харьков, 2000.

Диссертация посвящена исследованию проблем определения содержания и сущности социального государства, свойственных ему принципов и выполняемых ним функций, процесса становления соответствующей теории.

Формирование концепции "социального государства" рассматривается как итог и продукт усилий гражданского общества, как качественно новый этап в процессе развития и усовершенствования учения о правовом государстве. В работе анализируется вклад либерализма, социал-демократического движения и христианства (католической и протестантской церквей) в процесс становления концепции социального государства. Значительное место в диссертации отведено исследованию вопроса о времени и месте зарождения теории и практики социального государства. Начиная с XIX в., автор выделяет пять этапов в процессе его развития.

Становление концепций прав и свобод человека и гражданина и социального государства рассматривается как два взаимообусловленных процесса. В работе исследуются различные подходы к разрешению вопроса о понимании правовой природы социально-экономических прав, об их соотношении с правами первого поколения. Анализируется место и роль права человека на жизнь и принципа человеческого достоинства в системе прав и свобод человека и гражданина.

В работе раскрывается и сопоставляется содержание понятий "государство благосостояния" и "социальное государство". Последнее рассматривается как модель государства благосостояния, специфика которой состоит в закреплении ее в качестве фундаментального конституционного принципа государственного строя. Соотношение социального государства с феноменами демократизма, правового государства, республики, федерализма рассматривается в рамках дескриптивной концепции демократического, социального правового государства. Обращается внимание на особый характер отношений между правовой и социальной государственностью. Последняя является качественной характеристикой правового государства. В работе исследуются принципы социального государства, раскрывается их содержание.

В диссертации анализируются основные функции социального государства. Раскрывается содержание понятия "социальная защита", его соотношение с категориями "социальное страхование" и "социальное обеспечение". Рассматриваются типы и виды, а также модели социальной защиты. Анализируется значение судов (социальных и трудовых) в процессе функционирования социального государства. Исследуются подходы социального государства по согласованию экологической деятельности с требованиями рыночной экономики.

Рассматриваются проблемы становления социального права как самостоятельной отрасли права, исследуется его предмет и метод правового регулирования, анализируются выполняемые им функции. Исследуются проблемы осуществления систематизации (кодификации) социального законодательства.

В работе исследуются особенности формирования отечественной модели социального государства, рассматриваются пути ее претворения в жизнь.

Ключевые слова: социальное государство, социально-экономические права, социальное право, социальное законодательство, социальная защита.

Yakovyuk I.V. A social state: the matters of theory and the ways of its formation. – Manuscript.

The thesis for a candidate's of law degree in the field 12.00.01 – Theory and history of the State and law; history of political and legal studies. – National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Mudry, Kharkiv, 2000.

The thesis is devoted to the research of the problems of determination of the substance of the social State, the principles peculiar to this State and the functions, performed by this State. The author has analyzed the role of State and its correlation with the traditional principles of the State system. The necessity of formation of social law has been grounded. A critical analysis of the social State models has been done. The author has also defined features of its formation. Loom conceptual propositions have been formulated and new assumptions and conclusions on these matters have been grounded in the thesis.

Key words: social State, social-economical rights, social law, social legislation, and social defence.

Відповідальний за випуск: докт. юрид. наук, доцент Петрішин О.В.

Підписано до друку 14.03.2000 р. Формат 60X90/16. Папір офсетний.

Віддруковано на ризографі. Умон. друк. арк. 0,6. Оюлік.-вид. арк. 1,0.

Тираж 100 прим. Зам. № 712

Друкарня Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77